

“FIKR TARBIYASI” TUSHUNCHASINING PEDAGOGIK TALQINI VA MOHIYATI

Tolipov O'tkir Qarshiyevich

Nizomiy nomidagi O'zMPU professori, pedagogika fanlari doktori

Annotatsiya. Maqolada “fikir tarbiyasi” tushunchasining tarixiy genezisi va pedagogik mohiyati tahlil qilingan. Tushunchaning mohiyati Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abdulla Avloniy kabi allomalarning shaxs aqliy yetukligi, bilim olishga intilishi va axloqiy kamolotining o'zaro birligiga doir qarashlari asosida yoritilgan. Fikir tarbiyasi shaxsning intellektual rivojlanishi va axloqiy kamolotini ta'minlovchi yaxlit pedagogik jarayon sifatida tavsiflangan.

Tayanch tushunchalar: fikir tarbiyasi, tarixiy genezis, pedagogik jarayon, aqliy yetuklik, mustaqil fikrlash, tahliliy fikrlash, tanqidiy fikrlash, ijodiy fikrlash.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ И СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЯ «ВОСПИТАНИЕ МЫСЛИ»

Толипов Уткир Қаршиевич

Профессор УзНПУ имени Низами, доктор педагогических наук

Резюме. В статье анализируются исторический генезис и педагогическая сущность понятия “идейное воспитание”. Сущность данного понятия раскрывается на основе взглядов таких мыслителей, как Абу Наср аль-Фараби, Абу Али ибн Сина и Абдулла Авлони, на взаимосвязь интеллектуальной зрелости личности, стремления к приобретению знаний и нравственного совершенствования. Воспитание мышления характеризуется как целостный педагогический процесс, обеспечивающий интеллектуальное развитие личности и её нравственное совершенствование.

Ключевые понятия: идейное воспитание, исторический генезис, педагогический процесс, интеллектуальная зрелость, самостоятельное мышление, аналитическое мышление, критическое мышление, творческое мышление.

PEDAGOGICAL INTERPRETATION AND ESSENCE OF THE CONCEPT OF «THINKING EDUCATION»

Tolipov Utkir Karshiyevich

Professor at the Nizami National Pedagogical University, Doctor of Pedagogical Sciences

Abstract. The article analyzes the historical genesis and pedagogical essence of the concept of “ideological education.” The essence of this concept is revealed based on the views of such thinkers as Abu Nasr al-Farabi, Abu Ali ibn Sina, and Abdulla Avloni on the interrelationship between the intellectual maturity of the individual, the aspiration to acquire knowledge, and moral development. Thinking education is characterized as an integral pedagogical process that ensures the intellectual development and moral improvement of the individual.

Key words: ideological education, historical genesis, pedagogical process, intellectual maturity, independent thinking, analytical thinking, critical thinking, creative thinking.

Jamiyatning axborotlashuvi ta'lim tizimida raqamli muhitning shakllanishi va barqarorlashuviga zamin yaratdi. Buning natijasida axborotlarni tezkor izlash va topish imkoniyati yuzaga keldi. Har qanday hodisada ijobiy afzalliklar namoyon bo'lishi bilan salbiy jihatlar ko'zga tashlanganidek, ta'lim muhitida raqamli texnologiyalar vositasida o'quv axborotlari – bilimlarga ega bo'lish

bo‘lish jarayoni talabalarda fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga to‘sqinlik qilmoqda. Bu esa o‘z navbatida uzluksiz ta’limning barcha bosqichlari, jumladan, OTMda ham fikr tarbiyasini keng ko‘lamda uzluksiz tashkil qilishni taqozo etmoqda. Binobarin, fikr tarbiyasi jarayonida talabalarda izchil ravishda nafaqat o‘quv axborotlarini, balki pedagogik faoliyat bilan bog‘liq bilimlarni yorituvchi har qanday turdagi ma’lumotlarni samarali izlash, tahlil qilish, umumlashtirish, ijodiy qayta ishlash va o‘zlashtirish malakalari rivojlanadi.

Bundan o‘n bir asr avval Abu Nasr Forobiy (873-950 yy.) tomonidan ilgari surilgan pedagogik qarashlarda “fikr” atamasi yoki unga bog‘liq sifatlar alohida mustaqil tushuncha sifatida tahlil qilinmagan bo‘lsa ham shaxsning aqliy qobiliyati bilan bog‘liq xususiyatlar tilga olingan. Jumladan, shaxsga xos fazilatlar to‘g‘risida so‘z yuritilar ekan, ular fikriy va xulqiy fazilatlar kabi ikki guruhga ajratilgan. Mutafakkirning fikriga ko‘ra, xulqiy fazilatlar intiluvchi quvvat sanalib, unda iffat, shijoat, saxiylik, adolatlilikni o‘z ichiga olsa hamda bu turdagi yomon sifatlar umumiy holda “razillik” deb baholanadi; aqliy fazilatlar asosini aqliy quvvat tashkil qilib, aqllilik, donolik, zehnilikdan iboratdir [7, – 42-b.].

Abu Ali ibn Sino esa shaxsning aqliy qobiliyati turli bilimlarni o‘rganish [4, – 95-6.]ga imkon yaratuvchi samarali tashkil qilingan aqliy tarbiyaning natijasi ekaniga e’tibor qaratar ekan, uning o‘z aqliy qobiliyatini har tomonlama rivojlantirish va haqiqatni anglab yetish imkoniyatlari [3, – c. 227] yuqori ekaniga ishongan.

Fikr tarbiyasini tashkil etishda samarali bo‘lgan strategiyalar to‘g‘risida so‘z yuritishdan avval mazkur tarbiyaning umumiy mohiyatini yorituvchi tayanch tushunchalar mazmunini pedagogik nuqtayi nazardan yoritish maqsadga muvofiq sanaladi.

Milliy pedagogikada “fikr tarbiyasi” tushunchasi ma’rifatparvar pedagog, davlat arbobi Abdulla Avloniy (1878-1934 йиллар) tomonidan 1913 yilda toshbosma usulida bosilib, 1917 yilda ikkinchi bor nashr qilingan “Turkiy guliston yoxud axloq” asari [1, – 4-b.]da ilk marta tilga olingan. Alloma garchi atamani tushuncha sifatida sharhlamagan bo‘lsada, biroq, uning mazmunini shunday talqin etgan: “Fikr tarbiyasi eng kerakli, ko‘p zamonlardan beri taqdir qilinub kelgan, muallimlarning diqqatlariga suyalgan, vijdonlariga yuklangan muqaddas bir vazifadur. Fikr insonning sharofatlik, g‘ayratli bo‘lishiga sabab bo‘ladur. Bu tarbiya muallimlarning yordamiga so‘ng daraja muhtojdurki, fikrning quvvati, ziynati, kengligi muallimning tarbiyasiga bog‘liqdur. Dars ila tarbiya orasida bir oz farq bor bo‘lsa ham, ikkisi bir-biridan oylamaydurgan, birining vujudi biriga boylangan jon ila tan kapidur” [1, – 13-b.].

A.Avloniyning fikriga ko‘ra, fikr tarbiyasi eng kerakli, muqaddas bir vazifa bo‘lib, fikrni to‘g‘ri yo‘naltirish va rivojlantirish muhim pedagogik vazifalardan biri sifatida qaralishi zarur. Binobarin, shaxsning g‘ayratli, harakatchan bo‘lishi, hayotda muvaffaqiyat qozonishi, yutuqlarga erishishi ham fikr tarbiyasi, fikrning quvvati, kengligi esa pedagogning tarbiyaviy ta’siriga bevosita bog‘liq.

Bu o‘rinda alloma o‘z fikrini hayotiy misol yordamida yanada oydinlashtiradi. Ya’ni, “joy solinmagan yaxshi bir uyning ichida o‘tirmak mumkin o‘lmadig‘i kabi, ichiga har xil yangi ashyolar to‘ldurub ziynatlangan eski imorat ham o‘lturushga yaramaydur. Basharti o‘ltursa, insonlar: “Eski uyga yangi zoldivor”, “kir ko‘ylakka jun jiyak”, “mis qozonga loy tuvoq” deb hajv, kulgi qilurlar” [1, – 13-b.].

Abdulla Avloniyning fikriga ko‘ra, har bir shaxsda fikr to‘g‘ri tarbiyalanar ekan, u xanjar, olmos kabi o‘tkir bo‘ladi, buning aksi bo‘lgan vaziyat (fikr “zang” bosgan vaqt)da esa shaxsning ruhi tiniq bo‘lsada, ammo zamiri (a. “رِيْمَض”) [8], ya’ni, vijdoni, ichki dunyosi, his-tuyg‘ulari nursiz bo‘ladi.

Qayd etib o‘tilganidek, tushuncha sifatida bir asr avval qo‘llanilgan, shu bilan birga shaxs

ongi, tafakkurining shakllanishi hamda rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lishiga qaramay, "fikr tarbiyasi" atamasi pedagogika leksikonida faol qo'llanilmagan. Milliy pedagogik fikrlar taraqqiyoti tarixida shaxsni fikrlashga undash, voqea, hodisa va jarayonlarni tahlil qilishda sabab-oqibatini tahlil qilish, ular o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni topish ko'nikma, malakalarini shakllantirishda "aqliy tarbiya" ("aql tarbiyasi") tushunchasi qo'llanilib kelingan. Xususan, Abu Ali ibn Sino (980-1037 yy.) [5, – 10-6.] hamda Yan Amos Komenskiy [6, – 408-6.] tarbiya turlarini guruhlashtirishga quyidagicha yondashgan (1-jadval):

1-jadval. Tarbiya turlari

(Abu Ali ibn Sino va Yan Amos Komenskiy g'oyalariga ko'ra)

Abu Ali ibn Sino	Yan Amos Komenskiy
1. Aqliy tarbiya. 2. Badan tarbiyasi. 3. Nafosat tarbiyasi. 4. Axloq tarbiyasi. 5. Mehnat tarbiyasi	1. Aqliy tarbiya. 2. Axloqiy tarbiya. 3. Diniy tarbiya

Abdulla Avloniy esa tarbiyani badan, fikr va axloq tarbiyasi kabi turlarga ajratib, "fikr tarbiyasi"ni shaxsning aqliy kamolotini ta'minlovchi, uning fikrlash qobiliyati, zehni, zakovati hamda dunyoqarashini rivojlantiruvchi muhim yo'nalish sifatida talqin etadi.

Ayni o'rinda shuni alohida ta'kidlab o'tish joiz, milliy pedagogikada fikr tarbiyasining imkoniyati faqatgina intellektual qobiliyatlarni rivojlantirish bilan cheklanmaydi. Misol uchun, A.Avloniy fikrning rivojini shaxsda axloqiy sifatning shakllanishi, ilm o'rganishga bo'lgan rag'bat (motivatsiya)ning yuzaga kelishi va ortishi, qolaversa, umumiy kamolot bilan uzviy bog'laydi.

Shu sababli fikr tarbiyasini zamonaviy pedagogikada keng qo'llanilayotgan, tanqidiy fikrlash, mustaqil fikrlash yoki intellektual kompetentlik tushunchalarining sinonimi deb emas, balki ularni o'z ichiga oluvchi, shu bilan birga axloqiy-ma'naviy yo'nalish bilan boyitilgan milliy pedagogik xarakterdagi konseptual yondashuv sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan to'g'ri sanaladi. Zero, Abdulla Avloniyning "fikr agar yaxshi tarbiyat topsa..." degan g'oyasi ham fikrni shunchaki rivojlantirishni emas, balki uni to'g'ri tarbiyalash zarurligini ko'rsatadi.

XIX asrning so'nggi choragida Yevropa mamlakatlari hamda AQSHning oliy ta'lim muassasalarida talabalarining o'quv-bilish faoliyati tahlil qilinganda bilim olishga bo'lgan qiziqishlarining pasayganligi kuzatildi. Shunda talabalarga tayyor bilimlarni berish avvalgidek

samarali yondashuv bo'lmay qolgani ma'lum bo'ldi. Shu bois endilikda talabalarni o'quv axborotlarini mustaqil, jamoaviy o'zlashtirish, ma'lumotlarni tahlil qilish, sintezlash va qayta ishlashga jalb qilish orqali muammoli vaziyatlarni hal qilishga yo'naltirish maqsadga muvofiq deb topildi. Bu yondashuvga ko'ra endilikda talabalar auditoriyada sust tinglovchi emas, balki, ta'lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylanishi lozim edi.

Ana shu maqsadga erishish yo'lida qariyb bir yarim asr vaqt mobaynida bosqichma-bosqich o'qitish jarayoniga o'zida yangi ta'limiy g'oyalarni aks ettirgan pedagogik texnologiyalar, jumladan, muammoli, vizual, individual, dasturiy, loyiha, tabaqalashtirilgan, o'yin, rivojlantiruvchi, modul, hamkorlik, kompyuter, interfaol, elektron (E-learning), aralash (blended learning) hamda masofaviy ta'lim turlarini tatbiq qilish orqali talabalarining o'quv-bilish faolligini oshirishning choralari belgilanmoqda. Bu davrda asosiy e'tibor talabalarda o'quv materiallarini o'zlashtirish tahliliy, tanqidiy, ijodiy va kreativ yondashish qobiliyatini rivojlantirishga qaratildi. Binobarin, o'quv materiallarini o'zlashtirishga nisbatan tahliliy, tanqidiy, ijodiy va kreativ yondashish talabalarining oddiy ma'lumotni qabul qilishdan uni anglash, qayta ishlash va yangi bilimga aylantirish bosqichiga o'tishini ta'minlaydi. Tahliliy yondashuv o'quv materialini tarkibiy qismlarga ajratib, ular o'rtasidagi mantiqiy bog'lanishlarni aniqlashga; tanqidiy yondashuv esa ma'lumotni dalillar asosida baholash, muqobil fikrlarni solishtirish va asoslangan xulosa chiqarishga imkon beradi. Ijodiy yondashuv mavjud bilimlar asosida yangi g'oya, yechim va yondashuvlarni shakllantirishni, kreativ yondashuv esa muammoga noodatiy, original va samarali yechim topish qobiliyatini rivojlantiradi. Shu jihatdan, mazkur yondashuvlarning uyg'un qo'llanilishi talabalarda mustaqil, mantiqiy, tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirib, ularning o'quv-bilish faolligini oshirishning muhim pedagogik sharti hisoblanadi.

Generativ sun'iy intellektning yaratilishi va ijtimoiy sohalar, xususan, ta'lim tizimiga faol ta'sirining kuchayishi natijasida so'nggi uch yil ichida yetakchi xorijiy mamlakatlarda "intellektual ta'lim" nomli o'qitish turi o'qitish amaliyotiga joriy qilinmoqda. Mohiyatiga ko'ra "generativ sun'iy intellekt" tushunchasi ongli mavjudot tomonidan bajariladigan fikriy (aqliy) jarayonlar: fikrlash, axborotlarni idrok qilish, ularning mazmunini tushunish, ma'lumotlarni umumlashtirish, qayta ishlash va ulardan amaliy faoliyatda foydalanish kabi vazifalarni amalga oshiruvchi raqamli qurilma yoki kompyuter boshqaruviga asoslangan robot ma'nosini anglatadi.

Zamonaviy sharoitda generativ sun'iy intellektlarni yaratish borasidagi "izlanishlar o'z oldiga shaxsga xos mantiqiy fikrlash, idrok etish, umumlashtirish va tajriba orqali o'rganish kabi aqliy (fikriy) jarayonlarni amalga oshira oladigan intellektual tizimlarni yaratish" [2]ni maqsad qilib qo'ygan.

Aytib o'tilganidek, talabalar tomonidan o'quv materiallarining tahliliy, tanqidiy, ijodiy, kreativ o'zlashtirilishida fikrlash, tushunish, idrok, mulohaza yuritish, tafakkur qobiliyati, fikriy quvvatga ega bo'lishlari muhim ahamiyatga ega. Shu bois OTMda ta'lim, shuningdek, fikr tarbiyasini tashkil qilishda talabalarining fikrlash quvvati hamda qobiliyatiga ega bo'lishlariga erishish uchun zarur sharoitni yaratish talab qilinadi.

Qolaversa, fikr tarbiyasini tashkil qilishda pedagoglar mazkur jarayonga ham psixologik ham pedagogik nuqtayi nazardan yondasha olishlari zarur. Zero, fikr tarbiyasi yaxlit, bir butun jarayon sifatida ikkita eng muhim psixologik va pedagogik komponentlar negizida amalga oshiriladi. Ya'ni, shaxs ongi, diqqati, idroki, xotirasi, tasavvuri va tafakkurining o'zaro uyg'un rivojlanishiga asoslanib, o'qitishning samarali shakl, metod, usul va vositalardan maqsadli foydalangan holda talabalarda mustaqil fikrlash, tahlil qilish, dalillash, xulosa chiqarish va o'z fikrini refleksiv baholash kabi sifatlar rivojlantiriladi.

Psixologik nuqtayi nazardan bilimlarni o'zlashtirish bir martalik jarayon emas, balki insonning

axborotni qabul qilishi, anglashi, xotirada saqlashi, qayta ishlashi va amaliyotda qo'llashiga asoslangan izchil jarayon sanaladi. Shu sababli fikrlash muammoni anglashdan boshlanib, uni hal qilish va olingan natijani baholashgacha bo'lib, muayyan izchillikda amalga oshadigan aqliy faoliyat jarayoni sanaladi. Turli psixologik yondashuvlarda fikrlash jarayonining bosqichlari turlicha talqin qilinadi. Shunga qaramay, aksariyat adabiyotlarda o'quv-bilish faoliyatida kuzatiladigan fikrlash jarayonining muhim bosqichlari sifatida quyidagi model e'tirof etiladi: muammoni anglash → savol qo'yish → ma'lumot izlash → tahlil qilish → muqobil fikrlarni shakllantirish → dalillash → qaror qabul qilish → xulosalash → refleksiya.

Anglanganidek, mazkur model o'zida tanqidiy, tahliliy hamda ijodiy fikrlashga xos tarkibiy asoslar (elementlar)ni birlashtiradi. Shunga ko'ra u fikr tarbiyasini faqatgina nazariy bilim berish jarayoni sifatida emas, balki talabalarni mustaqil mulohaza yuritish, dalillash, qaror qabul qilish va o'z fikrlarini baholashga o'rgatish jarayoni sifatida asoslash imkonini beradi.

Tayanch tushuncha mohiyatini nazariy jihatdan o'rganish samarali tashkil qilingan fikr tarbiyasi quyidagi natijalarni kafolatlaydi (2-jadval).

Shunday qilib, nazariy tahlil natijalarining ko'rsatishicha, "fikr tarbiyasi" tushunchasining tarixiy genezisi Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abdulla Avloniy kabi allomalarning shaxsning aqliy jihatdan yetukligi, bilim olishga intilishi va axloqiy kamoloti birligini ifodalovchi qarashlari negizida shakllangan.

2-jadval. Samarali tashkil qilingan fikr tarbiyasining muhim natijalari

Muhim natijalarMazmuni

Aqliy etuklik Bilimlar mohiyatini anglash, tahlil qilish, umumlashtirish va xulosa chiqarish
Mustaqil fikrlash Tayyor fikrni takrorlamasdan, o'z nuqtayi nazarini shakllantirish va shaxsiy yondashuvlarni bayon qilish

Mantiqiy tafakkur Voqea, hodisa, jarayonlar mohiyatini yoritishda sabab-oqibat aloqalarini anglay olish

Mushohada yuritish Masalaga har tomonlama, chuqur yondashgan holda dalillar asosida fikr yuritish

Fikrning kengligi Voqea, hodisa, jarayonlarni turli nuqtayi nazarlar asosida baholash

Ijodiy yondashuv Voqea, hodisa, jarayonlar mazmunini tavsiflashda yangi g'oya, yechim va yondashuvlarni ilgari surish

Bilim olishga intilish Bilim olishga qiziqish va bilimlarni o'zlashtirish jarayonida intellektual faollikni namoyon qilishZamonaviy pedagogik talqinda fikr tarbiyasi ta'lim jarayonida talabalarning tayyor bilimlarni o'zlashtirishlari bilan cheklanmay, ularda axborotni tahlil qilish, baholash, qayta ishlash, dalillash va mustaqil xulosa chiqarish faolligini ta'minlaydi. Shu bilan birga mazkur tarbiya shaxsning fikrlari, qarashlarini ezgu maqsadlar, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy mas'uliyat bilan uyg'unlashtirishni ham nazarda tutadi. Shu bois fikr tarbiyasi shaxsning intellektual rivojlanishi hamda shaxsiy axloqiy kamolotini birlashtiruvchi yaxlit pedagogik jarayon hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Avloniy Abdulla. Turkiy guliston yoxud axloq. – T.: "Yoshlar nashriyot uyi", 2018. – 4-b.
2. Ergasheva Sh. Sun'iy intellekt va ta'lim kelajagi // <https://minjusttraining.uz/news/suniy-intellekt-va-talim-kelajagi>.
3. Мухаметзянова И.Г. Педагогическое наследие Ибн Сины // Ж. Минбар. Исламские исследования. – Казань: 2013. - № 2. Том 6. – С. 227.
4. Ҳошимов К., Нишонова С. Педагогика тарихи / Дарслик. – Т.: А.Навоий номидаги

Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2005. – 95-б.

5. Саипова Д.Ю. Педагогика назарияси ва тарихи / Маърузалар матни. – Т.: Ўзбекистон давлат консерваторияси нашриёти, 2008. – 10-б.

6. Педагогика тарихи / Педагогика олий ўқув юртлари ва дорилфунунлар талабалари учун ўқув қўлланма) / К.Ҳошимов, С.Нишонова, М. Иномова, Р.Ҳасанов. – Т.: Ўқитувчи, 1996. — 408-б.

7. Qambarov M. Pedagogika tarixi / O'quv qo'll. – T.: BavoZ, 2022. – 42-b.

8. Zamir ismining ma'nosi // <https://bilmaysizmi.uz/ismlar/zamir>.